

Crowfoot, E. & Pritchard, F. & Staniland, K. 2004. *Textiles and Clothing c. 1150–1450: Finds from Medieval Excavations in London*, London: Boydell Press. [In English].

Matušakaitė, M. 2011. Iš LDK gyventojų aprangos istorijos: XVI–XVIII a. [From the History of Clothes of the Great Duchy of Lithuania: 16th–18th Centuries]. *Gimtasis kraštas*. T. 4. P. 58–67. [In Lithuanian].

Šidiškienė, I. 2019. Iš Lietuvos etnologijos istorijos: aprangos tyrimo pagrindų paieškos [From the History of Lithuanian Ethnology: In Search of the Basics of Clothing Research]. *Lietuvos etnologija / Lithuanian ethnology*. Vol. 19 (28). P. 81–111. [in Lithuanian]. DOI: 10.33918/25386522-1928005

Turnau, I. 1999. *Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* [Dictionary of Attire: Fabrics, Woven Goods, Leathers, Weapons and Jewellery, as well as Colors Known in Poland from the Middle Ages to the Early 19th Century]. Warszawa. [In Polish].

УДК: 94 (477) : 37 (091) «1764/1917»

DOI:

О. П. Прищепя

ORCID: 0000-0002-9452-2146

*Національний університет водного господарства
та природокористування, Рівне (Україна)*

О. Pryshchepa

National University of Water and Environmental Engineering Rivne (Ukraine)

ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР УМАНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИК МІСТЯН (КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XX ст.)

*Educational and Cultural Space of Uman Through the Prism of
Communication Practices of Town Residents (Late 18th — Early
20th centuries)*

У статті простежуються комунікативні канали формування освітньо-культурного простору Умані в добу Російської імперії на етапі входження цього міста в модерне життя. Стверджується, що міжкультурні комунікації етнічних, релігійних, станових спільнот розгорталися в освітніх установах, закладах культури, громадських організаціях, завдячуючи пресовим виданням. З'ясовується роль у трансформаціях культурного повсякдення Умані імперської влади, міського самоврядування, інтелігенції міста. Зауважується, що в пульсації культурного простору проглядалася як цілісність, так і сегментованість.

Ключові слова: освітньо-культурний простір, Умань, міжкультурні комунікації, міська інтелігенція, освітні установи, заклади культури, громадські організації.

The article aims to examine the cultural landscape of Uman by analysing the communication practices among town residents. These practices occurred in various settings, including educational institutions, libraries, printing houses, bookstores, public associations, and mass media. The evolution of these communication practices is explored within the context of urban multiculturalism, the adoption of the imperial model of cultural behaviour, and the strengthening of municipal government and town community positions. The educational and cultural space is characterized by both unity and segmentation. The research methodology is based on general scientific principles and historicism, utilizing problem-chronological, historical-comparative, prosopographic, and statistical methods. The article investigates the structural components of the cultural space, such as educational institutions, cultural establishments, and public organizations, examining their connections with the town community. Noteworthy is the Uman City Duma's role in addition to the state's involvement in developing the educational network and supporting cultural institutions and public organizations. Drawing on data from the 1897 All-Russian census, the article attempts to determine the quantitative parameters of Uman's urban intelligentsia, which comprises over 600 individuals, slightly exceeding 2% of the town's population. The article emphasizes the influence of public organizations in shaping Uman's cultural space, identifying approximately three dozen voluntary societies before the First World War. It also acknowledges the national stance of Polish organizations and the cohesiveness of Jewish societies. In contrast, the public activity of the Ukrainian intelligentsia was in its early stages and primarily manifested through informal contacts. The transformations in Uman's cultural space in the early twentieth century involved broad participation from town residents, resulting in a multifaceted approach.

Keywords: educational and cultural space, Uman, intercultural communications, urban intelligentsia, educational institution, cultural institution, public organization.

Спираючись на використання сучасного методологічного інструментарію, який апробувала представники зарубіжної історіографії, українські дослідники все частіше звертаються до вивчення історії українського міста XIX ст. (Шандра, В. 2019, с. 10–27). І все ж у вітчизняному історичному містознавстві ще недостатньо аналізується проблематика малих (провінційних) міст України імперської доби. Йдеться про повітові міста, заштатні, а також містечка. Між тим вони, як і великі міста (столичні, або локальні центри), попри тривалий застій та слабкі потуги до розвитку також перебували на шляху до модернізації. Окремої уваги потребує реконструкція їх культурного життя, наповненого багатоголоссям містян різних етнічних, соціальних, професійних груп тощо.

На прикладі повітового міста Умань Київської губ. у цій публікації спробуємо простежити комунікативні канали формування його освітньо-культурного простору, пов'язані з діяльністю освітніх і культурних інституцій та з'ясувати, яку роль у цих процесах відігравали імперська влада, міські самоврядні структури, культурна еліта — міська інтелігенція, пересічні містяни. Відтак — окреслити освітній та громадський потенціал міської культури Умані в повсякденних її проявах і привернути увагу до аналогічних процесів у інших міських поселеннях українських губерній, які перебували в тіні губернських центрів.

Назагал у царині досліджень освітнього й ширше — культурного життя цього міста є чималий доробок сучасних дослідників, поміж яких виокремимо публікації Ігоря Кривошеї, Ірини Кривошеї, Людмили Якименко (Кривошея, І. І. 2009, с. 173–183; Кривошея, І. 2013, с. 135–141; Кривошея, І. & Кривошея, Ір. І. 2019, с. 84–112; Кривошея, І. І. & Якименко, Л. М. 2016, с. 79–85), Тетяни Кузнець (Кузнець, Т. В. 2000; Кузнець, Т. В. 2005), Тетяни Клименко (Клименко, Т. А. 2016, с. 90–96); Сергія Васильєва (Васильєв, С. 2009, с. 540–550). Помітний інтерес у вітчизняних істориків викликає дослідження культурного життя єврейської спільноти — найчисленнішої в Умані протягом усієї імперської доби (Скус, О. В. 2009; Мельник, І. 2014, с. 124–127; Іваненко, О. 2021). Окремі напрацювання заторкують діяльність громадських організацій Умані (Гарбузова, Л. Д. 2004, с. 194–198; Опацький, І. Ю. 2016, с. 96–101).

При цьому дослідники здебільшого використовують галузевий або інституційний підходи до розкриття указаних проблем, коли в центрі уваги — окремі заклади освіти і культури цього провінційного міста, або ж їхня мережа. Між тим поширюється інтегративний підхід, який налаштовує на сприйняття міської культури крізь призму відносин соціуму, де продукуються й поширюються такі культурні цінності, як освіта, відтак відповідний рівень грамотності, бажання відвідати бібліотеку, чи то переглянути театральну виставу, долучитися до добродійної акції, погортати свіжий випуск періодичного видання, організувати читання вголос у сімейному колі тощо. Чи не найближче до такого підходу в реконструкції уманського культурного простору наблизилася Тетяна Солощенко, сконцентрувавшись, щоправда, винятково на плетиві культурних відносин польської спільноти (Солощенко, Т. 2014, с. 5–24).

Джерельною базою цієї публікації є діловодні архівні матеріали, статистичні праці, джерела особового походження (мемуари, епістолярій), періодика. Методологія дослідження спирається на загальні принципи науковості та історизму з використанням проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, просопографічного, статистичного методів. З'ясування наповнюваності міського культурного простору Умані потребувало систем-

но-структурного аналізу й функціонального підходу. «Системне» бачення передбачало фіксацію компонентного наповнення культурного простору протягом усієї імперської доби, відповідно, появу культурних новацій. Структурні компоненти простору — освітні установи, заклади культури (бібліотеки), різноманітні інституції й форми поширення книжкової культури (книгарні, друкарні, пресові видання), громадські організації тощо розглядалися крізь призму їх зв'язків з міським соціумом.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії внаслідок другого і третього поділів Речі Посполитої місто Умань, де налічувалося близько двох тисяч мешканців, 1797 р. стала повітовим містом Київської губ. У першій третині XIX ст. це місто залишалося ще й вотчинним володінням магнатської родини Потоцьких, а після секвестру маєтностей Олександра Потоцького як учасника Листопадового польського повстання (1830) перейшло у власність відомства військових поселень Київської і Подільської губ. (Кривошея, І. І. & Кривошея, Ір. І. 2019, с. 94).

Як і в річпосполитські часи, у першій третині XIX ст. в Умані, окрім традиційних культур етнічних спільнот (українців, євреїв, росіян), панівний вплив зберігали польські культурні традиції, які асоціювалися зі шляхтою. Її світське культурне життя концентрувалося навколо маєтку власників міста. Привабливості йому додало ще й закладення садово-ландшафтного парку «Софіївка» (Ярцун, Ю. О. 2016, с. 103).

З кінця XVIII ст. — у першій третині XIX ст. важливу роль у вкоріненні шляхетської культури в Умані відігравав шкільний осередок — василіанська школа. Позитивна атмосфера, яка панувала в ній, сприяла розкриттю творчого потенціалу шляхетської молоді, налаштовувала на спілкування та особисті взаємини. Згадаймо тут про трьох шкільних приятелів — Северина Гощинського (навчався в Умані в 1815/1816–1819), Міхала Грабовського (1818–1819) та Юзефа Богдана Залеського (1812–1819), що організували літературний гурток «За-Го-Гра» й узялися до видання шкільного журналу, який мав засвідчити їхні художні симпатії до романтизму (Солощенко, Т. 2014, с. 9–10).

Хоча в Уманській школі досить суворо ставилися до того, що учні самовільно відвідували міські театральні видовища, клуби, танцювальні вечори, гуляння в Софіївському парку, вилучити такі форми культурних комунікацій із містом (насамперед зі шляхетським культурним довір'ям) шкільній адміністрації було вже не під силу¹.

У механізмах культурних комунікацій шляхти олександрівської доби були задіяні й приватні освітні осередки, зокрема, пансіони. Так, збереглися згадки про функціонування в Умані на початку XIX ст. двох дівчачих пансіонів

¹ Ильяхевич, В. Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище в г. Умани // Киевская старина. 1892. Август. Т. XXXVIII. С. 165.

і спробу відкрити ще один (Доманицкий, В. 1901, с. 457–458). Такі навчальні заклади демонстрували запити шляхетських родин, які вбачали в них альтернативу домашній освіті для своїх доньок. У подальшому приватних шкіл різних типів і видів з'являлося усе більше — вже без прив'язки лише до потреб шляхетської спільноти. Остання після поразок польських повстань 1830 р., а особливо 1863 р., під тиском русифікації була змушена поступитися культурним домінуванням. І вже на зламі XIX–XX ст. приватні школи різних типів і видів заповнювали такі освітні лакуни в Умані, як жіноча й професійна освіта, освіта для євреїв тощо.

Варто зауважити, що кожна з етнорелігійних та станових громад Умані жила окремішнім життям і витворювала власне освітньо-культурне середовище, що залишало мало шансів залучити до вже сформованих культурних орбіт представників «чужої» культури. Йдеться, зокрема, про єврейську спільноту, яка, незважаючи на офіційні перепони, спромоглася зберегти мережу релігійних шкіл: бет-мідраші (клойзи), талмуд-тори, ієшиботи (ієшиви), хедери. Останніх як приватних освітніх осередків у 1830-х роках тут налічувалося до шести десятків¹ і протягом усієї імперської доби вони залишалися міцно укорінені в релігійне й освітнє середовище уманських євреїв. Під впливом єврейського просвітництва — Гаскали, у 1820–1830-х рр. в Умані мали місце короткочасні спроби організувати світську єврейську школу, відповідно надати їй вихованцям більше шансів до культурних комунікацій з іншими групами містян (Скус, О. В. 2009, с. 176).

І все ж визначальну роль у формуванні спільного освітньо-культурного простору Умані відігравала держава. За задумом верховної влади, на інтеграцію євреїв до культурного довілля мало вплинути відкриття на початку 1850-х рр. в Умані державного єврейського училища, де окрім релігійних знань опановували ще й низку загальноосвітніх предметів. У другій половині XIX ст. акультурація уманської єврейської молоді через мережу загальноосвітніх закладів пришвидшилась. А саме таких тут з'являлось усе більше: двокласне повітове училище (1869), чотирикласне училище за положенням 31 травня 1872 р., чоловіча прогімназія (1883), реорганізована у восьмирічну гімназію 1896 р., приватна жіноча гімназія А. В. Левицької (1886), жіноча гімназія (1900)².

Незважаючи на введення 1887 р. обмежень щодо прийому до них євреїв, запроваджені по всій смузі їх осілости, все більше єврейських дітей обирало навчання саме в них. Їх інтеграція до освітнього й культурного місько-

¹ Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України). Ф. 442. Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора. Оп. 1. Спр. 1691. Відомості про кількість кагалів, синагог, єврейських шкіл, посадових осіб і мешканців юдейського віросповідання в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Арк. 12–15 зв., 20 зв., 35.

² Список учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения (кроме начальных) по городам и селениям. Составлен к 1-му января 1909 г. Санкт-Петербург: Север, б.г. С. 85.

го життя відбувалася під тиском державної політики русифікації, якого, втім, знавало все учнівство, незалежно від етнічної належності. До того ж відкривалися світські початкові єврейські школи, зокрема, приватні училища, після завершення навчання в яких можна було продовжити освіту в гімназіях чи міських загальноосвітніх училищах.

Назагал у пореформену добу зростала роль закладів освіти як важливих освітньо-культурних осередків для всіх містян — незалежно від соціальної, етнорелігійної стратифікації. Окрім основного призначення — надавати відповідний рівень знань, вони ще виступали в ролі модератора культурного життя міста, перебираючи на себе функції культурно-просвітницької установи, елементу культурно-інформаційної комунікації як засобу поширення знань через діяльність шкільної бібліотеки чи музею, власної книгарні, організацію різноманітних форм культурного дозвілля учнів тощо.

Від середини XIX ст. окреме місце в освітньо-культурному довіллі зайняла Уманська школа садівництва¹ (з 1859 р. — Головне училище садівництва, переведене сюди з Одеси), яке від 1868 р. функціонувало під назвою Уманського училища землеробства і садівництва. Його випускники окрім практичних знань із садівництва, а згодом ще й із землеробства, отримували ґрунтовну освіту — вищу початкового рівня (зокрема, вивчали латину й німецьку мову) (Васильєв, С. 2009, с. 544–545).

Для навчальних цілей 1864 р. при училищі було засновано музей, де були представлені чимала колекція штучних плодів дерев, багатючий гербарій, зібрання малюнків для викладання природничих дисциплін². Училище мало добірну фундаментальну бібліотеку, зокрема й раритетні видання та рукописи, які стосувалися його історії й заснування парку. Вже на початку XX ст. разом із деякими рідкісними предметами їх вирішили зберігати в окремій шафі. Вочевидь, так закладався фундамент для створення музею ширшого формату — включно зі збереженням та популяризацією історичної спадщини цього навчального закладу та славетного уманського парку. Сама ж бібліотека щороку поповнювалася періодичними виданнями, список яких в останнє десятиріччя імперської доби включав до шести десятків найменувань. Поміж них були як фахові видання з землеробства, тваринництва і садівництва («Вестник сельского хозяйства», «Нужды деревни»), так і дитячі («Природа и люди», «Любитель природы», «Вокруг света» та інші)³.

Варто зауважити, що бібліотечні книжки й періодику вчителям дозволяли брати додому, тож гіпотетично читати їх могло й ширше коло містян. Особливо важило це у 1860–1870-х рр., коли в Умані ще не існувало осеред-

¹ Вольнские губернские ведомости. Ч. неоф. 1849. 7 мая. С. 2.

² Друг народа. Народная газета Юго-Западного края. Киев. 1867. 15 августа. № 16.

³ Державний архів Черкаської області. Ф. 444. Уманська школа садівництва і землеробства. Оп. 1. Спр. 7. Списки газет, журналів і книжок, що виписуються для фундаментальної та учнівської бібліотек в 1905 р., 1911 р. Арк. 5–7.

ків книжкової торгівлі, громадських книгозбірень, а в більшості уманців — домашніх бібліотек. Набуття останніх обмежувала ще й невисока купівельна спроможність населення цього повітового центру. Отож його освітні осередки були важливою ланкою в поширенні книжкової культури — від другої половини XIX ст. переважно вже російськомовної.

Хоча Умань, як і решта повітових міст Київської губ., поступалася губернському центру кількісним загальним учнів, на кінець першого десятиліття XX ст. у двох десятках шкіл різних типів і видів тут навчалося близько 2700 учнів, що становило 6,6% міського населення, а кількість осіб учительської професії сягала чотирьох десятків, поповнюючи кола міської інтелігенції¹.

Завдяки навчальним закладам в освітнє середовище втягувалось і доросле населення міста. Особливо це важило для малограмотних чи неписьменних містян. Так, за переписом 1897 р. лише 49% уманців чоловічої статі були грамотні, а поміж жіноцтва цей показник ледве перевищував 25%². Зокрема, для таких категорій Уманське міське двокласне училище 1902 р. отримало дозвіл відкрити вечірні курси для дорослих³.

З кінця 1880-х — на початку 1890-х рр. до формування культурного середовища почало активніше долучатися міське самоврядування — Уманська дума. Насамперед її увага була сконцентрована на розбудові освітньої мережі, а згодом — початкових шкіл. На засіданнях цього виборного органу влади освітні питання були серед пріоритетних. Зокрема, 22 липня 1882 р. розглядалися такі: для вже відкритого паралельного відділення підготовчого класу двокласного училища, яке утримувалося коштом з міської скарбниці (для цих потреб виділялося 120 руб.) додатково асигнувати кошти на умеблювання класного приміщення (67 руб.). А ще гласні думи підтримали клопотання утримувачки приватного жіночого училища другого розряду Розалії Семенцової про його реорганізацію в жіночу прогімназію з правами державних шкіл такого типу⁴.

Вже 1897 р. Уманська дума порушила питання про відкриття додаткових паралельних класів у міському училищі та відкриття ще одного такого закладу освіти, оскільки навчанням потрібно було додатково охопити ще 120 дітей⁵. Назагал фінансова й матеріальна підтримка двокласного училища з боку очільників міста позитивно позначалася й на культурному наповненні його життя. В училищі було засновано учнівський оркестр, а на різдвяні й новорічні свята організовувалися спектаклі⁶.

¹ Города России в 1910 году. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. МВД, 1914. С. 632.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург: Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. Т. XVI. Киевская губерния. С. VIII.

³ ЦДІАК України. Ф. 707. Управління Київського навчального округу. Оп. 227 (1902 р.). Спр. 132. Про влаштування занять для дорослого населення при навчальних закладах. Арк. 18, 20.

⁴ Киевские губернские ведомости. 1882. 7 сентября. № 99.

⁵ Жизнь и искусство. Киев. 1897. 30 июня. № 178.

⁶ Жизнь и искусство. Киев. 1897. 12 января. № 12.

Видатки на народну освіту з міської скарбниці постійно зростали, й уже 1912 р. на її потреби муніципальна влада Умані виділяла 19385 руб., що становило 15,6% бюджетних коштів¹. Переймалася міська дума й гімназійними закладами (чоловічою й жіночою гімназією), опікуючись зведенням для них відповідних приміщень. Для цього бралися довгострокові позики під заставу міської землі, оформлення яких вимагало тісних контактів з фінансовими установами міста та регіону (зокрема Київським Земельним банком)², а також із мешканцями міста. Міркуємо, що цей напрямок діяльності влади у перспективі був здатний розширити міські культурні комунікації.

Так, на зламі XIX–XX ст. чоловіча і жіноча гімназії — найбільш привілейовані середні навчальні заклади Умані — демонстрували вагомий освітньо-культурний потенціал. У позаурочний час у їхніх стінах проходили різні дозвіллієві заходи. Особливо популярні були танцювальні вечори, які проходилися спільними зусиллями обох шкільних колективів — обов'язково в присутності батьків³.

В останнє десятиліття імперської доби завдяки зусиллям міського самоврядування в Умані сформувалися нові освітні й культурні майданчики, які стали точками перетину культурних комунікацій, а вже наявні отримували від них фінансову допомогу. Зокрема, дбаючи про поширення освіти поміж містян, Уманська дума 1911 р. асигнувала 300 руб. правлінню громадської читальні. Відтоді така сама сума виділялася на підтримку Товариства сприяння поширенню освіти серед місцевого єврейства⁴.

Прискорені ритми повсякдення Умані продукували активних містян, здатних сприймати культурні новації та поширювати їх на інші прошарки населення. Це були особи переважно з середньою та вищою освітою, які становили ядро міської інтелігенції. За матеріалами всеросійського перепису 1897 р., до її кола можна зарахувати чиновників; осіб, які перебували на службі в громадських і станових інституціях; правників; служителів культу різних релігійних сповідань; учителів. За нашими підрахунками, прошарок містян інтелектуальної (розумової) праці в Умані становив не менше як 662 особи – трохи більше за 2% всього населення. Такий показник був найвищим поміж усіх повітових міст Київської губ.⁵

Чи не найбільше інтелігенція Умані на зламі XIX–XX ст. прислужилася залученню мешканців до читання книжок. Якщо місцеві підприємці, котрі їх друкували чи продавали, або ж утримували комерційні бібліотеки, сприй-

¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 665. Спр. 50. Справа з кошторисами доходів і видатків усіх міст Київської губернії. Арк. 965.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 665. Спр. 50. Арк. 854 зв.

³ Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // Наука і культура. Україна: Щорічник. Вип. 24. Київ, 1990. С. 436.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 665. Спр. 50. Арк. 208 зв., 210 зв.

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург: Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. Т. XVI. Киевская губерния. С. 170–177.

мали таку діяльність крізь призму власних бізнесових інтересів, то освічена спільнота долучалася до утвердження в культурному просторі загальноміських книгозбірень: від 1895 р. — публічної бібліотеки (Радзівіло, А. А. 1995, с. 10), вже згадуваної громадської читальні-бібліотеки тощо¹.

Справами останньої опікувались авторитетний в Умані лікар Юрій Крамаренко та його дружина. Хоча поміж шести десятків членів-засновників щонайбільше було містян єврейської національності, обмежень у її відвідинах для дорослих містян не існувало. Хіба що перепоною могла стати плата за користування читальним залом чи абонентське обслуговування, яка не всім була по кишені (Омельянова, Т. І. 2009, с. 55–59). Так читачі комунікували з авторами друкованого тексту й з колом інших відвідувачів бібліотеки, а також з тими, хто її обслуговував. Ба більше, щоб зібрати кошти для розширення фонду книжкових і періодичних видань, за статутом ця читальня мала право влаштовувати танцювальні вечори, концерти, лекції для уманського люду різних станів, конфесій, етносів чи професій². Зауважимо, що такі заходи, які, допускаємо, могли організовувати й інші бібліотечні заклади Умані, прищеплювали містянам потребу в доброчинності, спрямовану на підтримку інтересу до читання, й заохочували до читання.

На початку ХХ ст. Умані поширились іще й так звані «бібліотеки для читання», де за визначену плату й під заклад лише видавали книжки додому. Таких тут 1900 р. налічувалось аж сім³. Згодом до розширення бібліотечної мережі долучились уманські громадські організації, засновуючи для своїх членів відомчі книгозбірні. Й це далеко не повна картина каналів поширення читання поміж містян через бібліотечну мережу Умані початку ХХ ст., всебічне відтворення якої ще чекає дослідників.

Засобами розширення читацького середовища Умані слугували ще й друкарні та книгарні, мережа яких стрімко зростала в останнє десятиріччя перед Першою світовою війною. 1911 р. тут діяло близько двох десятків книжкових магазинів і крамниць, де окрім книжок торгували календарями, нотами, журналами, газетами. Поширилася вулична торгівля періодичними друками. Тоді ж виокремилася торгівля бланками відкритих листів, графонними платівками⁴.

Прикметно, що в цей період в Умані окремі приватні особи намагались поширити бізнес на весь ланцюг книгорозповсюдження — від поліграфічного друку до утримання книгарні, а то й комерційної бібліотеки. Так, 1905 р.

¹ Г. Умань. Будущая читальня-библиотека. Жизнь и искусство. Киев. 1897. 25 марта. № 84; г. Умань. К открытию читальни. Жизнь и искусство. Киев. 1897. 2 мая. № 120; г. Умань. Жизнь и искусство. Киев. 1897. 11 июня. № 159; г. Умань. Жизнь и искусство. Киев. 1897. 31 июля. № 209; г. Умань. Киевской губернии. Киевское слово. 1900. 2 октября. № 998.

² Г. Умань. К открытию читальни // Жизнь и искусство. Киев. 1897. 2 мая. № 120.

³ Список населенных мест Киевской губернии. Киев: Изд. Киев. губ. стат. ком., 1900. С. 20, 155.

⁴ ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 861 (1911 р.). Спр. 307. Справа про ревізію книжкових магазинів, бібліотек, друкарень і т. п. закладів у містах і містечках Київської губернії. Арк. 19–20.

дружина військового лікаря Я. Вятковська в Умані спочатку відкрила книгарню, а 1907 р. ще й комерційну публічну бібліотеку. А от уманський купець Л. Олекенецький-Шапіро від 1895 р. свій бізнес розпочав з облаштування друкарні-літографії, потім 1905 р. примножив його, відкривши книгарню¹.

Назагал, за матеріалами ревізії інспектора друкарень і книжкової торгівлі м. Києва О. Нікольського, яку він проводив в Умані восени 1911 р., простежується лідерство в опануванні поліграфічним бізнесом і книготоргівлею представників єврейської спільноти, які чутливо реагували на запити уманців, державних та громадських інституцій міста².

Тут варто наголосити, що йдеться про поширення передусім російськомовних книжкових друків. Однак поміж видань уманських друкарень зрідка траплялися й книжки українською мовою. Зокрема, в закладі друку Л. Шапіро 1904 р. накладом 530 екземплярів побачила світ книжечка А. А. Потьомкіна «Думки» (всього 14 с.), видана ярижкою (Дубровіна, Л. А. (ред.) та ін. 2019, с. 57). Міркуємо, що все ж українськомовні книжки, які друкувались у найбільших містах українських губерній (Києві, Харкові, Одесі), чи в столичних містах Російської імперії (Санкт-Петербурзі або Москві), а також у півдноросійській Галичині (передусім Львові) таки потрапляли до уманців — принаймні до міської інтелігенції. Набували поширення й книжки Тараса Шевченка. Зокрема, українська громадська діячка доби революційних подій 1917–1921 рр. Надія Суровцова, що зростала в Умані в родині батька-правника і матері-вчительки, згадувала про культ Великого Кобзаря, який панував у них³.

Підкреслимо, що від пореформеної доби в культурному середовищі Умані набув ваги голос громадськості. Організація культурного дозвілля, доброчинність, просвітницькі завдання — ось далеко не повний перелік тих пріоритетів, які обирали для діяльності різноманітні добровільні об'єднання цього повітового міста (Гарбузова, Л. Д. 2004, с. 194–198).

Прикметно, що корпоративні форми спілкування, які започаткувала спочатку станова еліта — дворянство, чи окремо військовики — дворянські й військові зібрання (по суті, клуби) з часом поширюються й серед уманського простолуду, професійних спільнот — під назвами громадських зібрань (таких 1913 р. було два), ремісничого, купецького зібрань⁴. Так, рада старійшин Уманського ремісничого клубу 1911 р. активно впроваджувала такі форми дозвілля між його членами та їхніми родинами, як сімейні вечори

¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 861 (1911 р.). Спр. 307. Справа про ревізію книжкових магазинів, бібліотек, друкарень і т. п. закладів у містах і містечках Київської губернії. Арк. 19–19 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 861 (1911 р.). Спр. 307. Справа про ревізію книжкових магазинів, бібліотек, друкарень і т. п. закладів у містах і містечках Київської губернії. Арк. 15–23.

³ Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // Наука і культура. Україна: Щорічник. Вип. 24. Київ, 1990. С. 437.

⁴ Весь Юго-Западный край. Издание Юго-Западного Отделения Российской Экспортной Палаты. Киев: тип. и писчебумажн. магазин А. И. Гросмана, 1913. С. 610.

з переглядом театральних імпрез та організацією танців, на які можна було запрошувати гостей¹.

Таке «перетікання» форм розважальної культури вже можна віднести до нових реалій міської модерної культури, які окреслила провідна дослідниця «українського довгого XIX століття» В. С. Шандра: «втрата різниці між вестернізованою культурою еліт і народною» (Шандра, В. 2019, с. 24).

Назагал це не всі штрихи нових реалій культурного довкілля Умані початку XX ст. До них можна віднести увиразнення сегменту спільного освітньо-культурного поля для всіх містян. Ідеться про участь уманців у громадських об'єднаннях, які опікувалися доброчинністю, чи залученням містян до художньої творчості — незалежно від ідентифікації за становим, етно-релігійним, професійним розрізненням. У такому ключі розгортали діяльність на початку XX ст. Товариства допомоги нужденним учням Уманської чоловічої і жіночої гімназій, літературно-художній гурток тощо.

Останній приваблював аматорів мистецтва, що прагнули реалізувати творчий потенціал, а також глядацьку публіку, здатну оцінити їхні досягнення. Учасниками літературно-художнього гуртка були містяни польського, єврейського, російського й українського походження². Так, в організації спільних концертів і вистав цього товариства брали участь Віталій Суровцов — батько Н. Суровцової, уже згадуваний лікар Крамаренко, нотаріус Краковецький, член суду Булавицький, а ще — дружина лікаря Френкеля, піаністка Краковецька та чимало інших представників місцевої інтелігенції різного етнічного коріння³.

Здавалося б, що саме за такою моделлю культурного простору — спільного для всіх уманців — найбільша перспектива. Однак від 1910-х рр. в Умані активізується гуртування громадськості за польським і єврейським культурними секторами — в межах офіційно задекларованого великодержавного російського культурного простору. Сигналом до цього, безперечно, стали події Революції 1905 р. Як показав час, така сегментованість культурного простору сприяла утвердженню передусім національного розрізнення уманців.

Виразну національну позицію в громадському житті Умані займала польська інтелігенція, представники якої гуртувалися навколо Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства, римо-католицького доброчинного товариства⁴. В інтересах своєї громади польські діячі організовували до Умані гастролі театральних труп із Австро-Угорської імперії з польським

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 69. Долина Павло Трохимович (1888–1955), актор і режисер театру і кіно. Спр. 2. Програми театральних й учнівських спектаклів за участі Долини. Проспекти, афіші. 1911–1915. Арк. 1, 4–5.

² Уманський листок обявлений. 1904. 3 септября. № 95.

³ Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // Наука і культура. Україна: Щорічник. Вип. 24. Київ, 1990. С. 431. (С. 413–559).

⁴ Весь Юго-Западный край. Издание Юго-Западного Отделения Российской Экспортной Палаты. Киев: тип. и писчебумажн. магазин А. И. Гросмана, 1913. С. 610.

складом акторів і відповідним театральним репертуаром. Не маючи змоги розгортати відкрито й ширше освітню та просвітницьку діяльність в інтересах польської спільноти, її актив вдавався до нелегальних форм культурної самоорганізації: школи, клуб «Огніско», гуртування поміж молоді гарцерів (скаутів)¹. Після того як у Києві припинило діяльність польське товариство «Освіта» (1905–1907), під такою назвою в Умані постало нелегальне товариство на чолі з Августом Іванським (Солощенко, Т. 2014, с. 16).

Високу громадську активність в Умані проявляла єврейська спільнота. Окрім традиційних форм благодійництва, єврейські добродійні організації ставили за мету поширювати освіту поміж своїми одновірцями. Показовим у цьому плані було Товариство сприяння початковій і професійній освіті серед жіночого єврейського населення м. Умані (1911–1912), яке згуртувало близько 340 осіб, що організували фінансову допомогу жіночому єврейському училищу Д. Теплицької, збирали старий одяг і дитячі книжки для його учениць, поповнювали шкільну бібліотеку новими надходженнями².

Прикметно, що на активізацію громадського життя в Умані впливали товариства, головним осідком яких був губернський Київ. Значною мірою, їм це вдавалося шляхом організації філій. Зокрема, місцеве відділення Київського товариства грамотності заснувало в Умані недільну школу (Коляда, Н. М. 2015, с. 345). До заснування Уманського відділення Російського музичного товариства (1911) було причетне Київське відділення. Останнє сприяло новій філії у відкритті музичних класів в Умані³. 1913 р. у цьому місті з'явилося ще й відділення Київського товариства охорони старовини, яке переймалося збереженням пам'яток археології, архітектури, пошуком архівних джерел з історії Уманщини, усної народної творчості (Гарбузова, Л. Д. 2004, с. 197). У його діяльності активну участь брали Курінні — Петро Федорович — відомий в Умані громадський діяч, та його син Петро Курінний, згодом знаний український музейник та археолог (Опацький, І. Ю. 2016, С. 96–101).

Назагал в Умані напередодні Першої світової війни функціонувало близько трьох десятків різноманітних добровільних товариств, що на порядок більше, ніж в інших повітових містах Київської губ.⁴ Тут варто зауважити, що все ж потребує поглибленого вивчення те, наскільки активною була їхня діяльність і як довго тривала. Наразі можна стверджувати, що поширен-

¹ Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // Наука і культура. Україна: Щорічник. Вип. 24. Київ, 1990. С. 426, 430.

² Отчет Общества содействия распространению начального и профессионального образования среди женского еврейского населения г. Умани за 1911–12 учебный год. Умань: Энергия, 1913.

³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ. Ф. 646. Київське відділення Російського музичного товариства (1865–1918). Оп. 1. Спр. 172. Листування з головною дирекцією музичного товариства, Ярославльським і Уманським відділеннями та іншими установами й особами. 1909–1911 рр. Арк. 52.

⁴ Весь Юго-Западный край. Издание Юго-Западного Отделения Российской Экспортной Палаты. Киев: тип. и писчебумажн. магазин А. И. Гросмана, 1913. С. 607–610.

ня такої форми самоорганізації містян залежало від різних чинників: згуртованого активу товариств, їхньої фінансової спроможності, врешті, наявності вільного часу у містян аби вести громадські справи.

Звернемо увагу ще й на те, що поміж добровільних асоціацій не було суто українських — за назвою чи складом учасників. Водночас окремі з них переймалися й українознавчими практиками, от хоча б згадуване Уманське товариство охорони старовини (Опацький, І. Ю. 2016, с. 97). Це можна потрактувати як усе ще слабкість українців у самоорганізації громадського життя. І все ж з 1880-х рр. їхня згуртованість почала оприявнюватись у неформальних контактах. Так, у 1883–1887 рр., коли в Умані короткочасно жив Михайло Комаров, — київський громадівець, який намагався уникнути репресій губернської влади, тут поширилося пошанування пам'яті Тараса Шевченка — національного символу української спільноти. Тоді до таких практик вдавались у родинному колі окремих представників уманської інтелігенції, зокрема Юрія Крамаренка. На панахиди за померлим поетом збиралося й чимало пересічних уманців. «Жалко тільки, що й досі нам приходиться неначе ховатись з цим ділом, бо нічого публічного не дозволяється», — писав з цього приводу М. Комаров до Василя Гнилосирова — канівського педагога, публіциста й просвітника, який доглядав за могилою Кобзаря¹.

Важливу роль в українізації уманської молоді у 1906–1910 рр. відіграв шкільний гурток любителів старовини та етнографії Данила Щербаківського, випускника університету св. Володимира, учителя історії й географії чоловічої та жіночої гімназії (Горохівський, П. І. 2013, с. 7). Залучена до нього молодь через археологічні й етнографічні дослідження глибше пізнавала минуле рідного краю. До того ж цей наставник прищеплював їм інтерес до української книжки й історії, прищивав до спілкування українською мовою.

Насамкінець згадаймо інформаційний чинник, задіяний у культурних трансформаціях щоденного життя цього повітового міста, пов'язаний з поширенням поміж містян періодичних видань, і не в останню чергу саме місцевих. Їх видання та розповсюдження породжувало численні людські взаємини, пришвидшувало обмін інформацією про життя країни, регіону й самого міста.

У 1904–1914 рр. в Умані виходило до десятка місцевих газет — переважно щоденних, які видавали приватні особи, поміж яких найдовше поширювався «Голос провинції» (1910–1914) (Пузирьова, О. М. (кер. роботи) & Дмитрієв, О. О. & Довгаленко, Ю. М. 1971, с. 30). На шпальтах уманських газет висвітлювалися різноманітні події освітнього і культурного життя повітового міста. Так, у серпні 1904 р. на кілька днів до міста завітала пересувна художня виставка картин, організована художником В'ячеславом Розвадов-

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Науменко В. П. (1852–1919) — педагог, філолог, журналіст, етнограф, громадсько-політичний діяч. № 335. Листування В. Гнилосирова. 1885–1895. № 835. Арк. 2.

ським. У публікації «Уманського листка» з цього приводу не лише йшлося про незвичний для цього повітового центру культурний об'єкт — виставковий намет і художні роботи, виставлені в ньому для огляду, а й лунав заклик до інтелігенції популяризувати виставкову справу¹.

Отже, освітньо-культурний простір Умані в добу Російської імперії зазнав відчутних трансформацій, набуваючи таких модерних ознак як комунікативність, згуртованість і водночас розмежування. Вже на початок ХХ ст. його наповнення стало багатовекторним, а участь містян в освітньо-культурному житті набула масовості.

Васильєв, С. 2009. Перехід Умані у цивільне відомство: соціально-економічний, демографічний та адміністративно-територіальний аспекти. *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Т. 19. Кн. 1. Київ. С. 540–550.

Гарбузова, Л. Д. 2004. Культурно-просвітницькі громадські організації Умані на початку ХХ ст. *Черкащина в контексті історії України: матеріали Першої наук.-краснав. конф. Черкащини, присвяч. 50-річчю створення Черкаської області*. Черкаси: Ваш дім. С. 194–198.

Горохівський, П. І. 2013. П. П. Курінний — видатний учений і діяч культури України 20–30-х років ХХ століття. В: *Курінний П. Історія археологічного знання про Україну*. Умань: ПП Жовтий О. О. С. 5–21.

Доманицкий, В. 1901. К истории частных пансионеров в Киевской губернии в начале XIX ст. *Киевская старина*. 1901. Июнь. Т. LXXIII. Кн. 3. С. 457–458.

Дубровіна, Л. А. (ред.) та ін. 2019. *Міжнародний зведений каталог-репертуар української книги, 1798–1923: науково-бібліографічний покажчик: у 3 т. Т. 2. 1904–1916*. Київ: НБУВ.

Іваненко, О. І. 2021. *Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Клименко, Т. А. 2016. Умань у XVII–XIX ст.: розквіт та занепад. *Архіви України*. № 1. С. 90–96.

Коляда, Н. М. 2015. Громадсько-просвітницьке подвигництво на користь недільних шкіл України (друга половина XIX — початок ХХ століття). *Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX — початок ХХ ст.)*. Умань: ФОП Жовтий. С. 333–355.

Кривошея, І. І. 2009. Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII — перша третина XIX ст.: територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? *Проблеми історії України XIX — початку ХХ ст.* Вип. XVI. С. 173–183.

Кривошея, І. 2013. Повсякденне життя вихованців Уманської василіанської школи (1765–1834). *Болховітіновський щорічник 2012*. С. 135–141.

Кривошея, І. І. & Кривошея Ір. І. 2019. «Місто на кордоні»: Умань — урбанізований простір міжетнічного компромісу (взаємодії) чи конфлікту? (1616–2018 рр.). *Русин*. № 55. С. 84–112.

Кривошея, І. І. & Якименко Л. М. 2016. Навчальні заклади Умані на початку ХХ ст. (на матеріалі спогадів Надії Суворової). *Уманська старовина: наук. журн*. Вип. 2. С. 79–85.

¹ Народная выставка картин // Уманский листок объявлений. 1904. 16 августа. № 77. С. 2.

Кузнець, Т. В. 2000. *До історії освіти на Уманщині (XVIII — початок XX ст.)*. Київ: Науковий світ.

Кузнець, Т. В. 2005. *Населення Уманщини XIX — початку XX ст.* Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

Мельник, І. 2014. Освіта єврейського населення Умані в XIX — на початку XX ст. *Гуржійські читання: зб. наук. пр.* С. 124–127.

Омельянова, Т. І. 2009. Історія бібліотек міста Умань. В: *Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Тараса Шевченка: роки поступу (1899–2009)*. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. С. 55–59.

Опацький, І. Ю. 2016. Уманське відділення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (за матеріалами родини Курінних). *Емінак: наук. щоквартальник*. № 3 (15) (липень — вересень). Т. 4. С. 96–101.

Пузирьова, О. М. (кер. роботи) & Дмитрів, О. О. & Довгаленко Ю. М. 1971. *Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822–1916): публікація фонду ЦНБ АН УРСР*. Київ.

Радзівіло, А. А. 1995. З історії публічних бібліотек України у другій половині XIX – першому десятиріччі XX ст. *Історія бібліотечної справи в Україні: зб. наук. праць*. Вип. 1. 1995. С. 9–14.

Скус, О. В. 2009. *Релігійна палітра Уманщини 1793–1917 років*. Умань: Сочінський.

Солошенко, Т. 2014. Польська спільнота як складова уманського культурного простору (кін. XVIII — поч. XX ст.). *Польські студії № 7 (Дух і літера № 27)*. С. 5–24.

Шандра, В. 2019. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної української історіографії. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України. С. 10–27.

Ярцун, Ю. О. 2016. Дозвілля уманської шляхти у XIX ст. *Уманська старовина: наук. журн.* Вип. 2. С. 101–107.

Vasyliiev, S. 2009. Perekhid Umani u tsyvilne vidomstvo: sotsialno-ekonomichnyi, demohrafichnyi ta administratyvno-terytorialnyi aspekty [Transition of Uman to Civilian Subordination: Socio-Economic, Demographic and Administrative-Territorial Aspects]. *Naukovi zapysky: zb. pr. molodykh vchenykh ta aspirantiv Instytutu ukrainskoi arkheohrafi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy*. Т. 19. Кн. 1. Kyiv. S. 540–550. [In Ukrainian].

Harbuzova, L. D. 2004. Kulturno-prosvitnytski hromadski orhanizatsii Umani na pochatku XX st. [Cultural and Educational Public Organizations of Uman in the Early Twentieth Century]. *Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy: Materialy pershoi nauk.-kraieznav. konf. Cherkashchyny, prysviach. 50-richchii stvorennia Cherkaskoi oblasti*. Cherkasy: Vash Dim. S. 194–198. [In Ukrainian].

Horokhivskiy, P. I. 2013. P. P. Kurinnyi — vydatnyi uchenyi i diiach kultury Ukrainy 20–30-kh rokiv XX stolittia. [P. P. Kurinnyi — An Outstanding Scientist and Cultural Figure of Ukraine in the 1920's and 1930's]. *Kurinnyi P. Istoriiia Arkheolohichnoho Znannia pro Ukrainu*. Uman: PP Zhovtyi O. O. S. 5–21. [In Ukrainian].

Domanitskiy, V. 1901. K istorii chastnykh pansionov v Kievskoy hubernii v nachale XIX st. [On the History of Private Boarding Schools in Kyiv Province at the Beginning of the 19th Century]. *Kievskaya starina*. 1901. Iyun. T. LXXIII. Kn. 3. S. 457–458. [In Russian].

Dubrovina, L. A., red. ta in. 2019. *Mizhnarodnyi zvedenyi kataloh-repertuar ukrainskoi knyhy, 1798–1923: Naukovo-bibliohrafichnyi pokazhchyk: U 3 T. [International Consolidated Catalog-Repertoire of Ukrainian Books, 1798–1923: Scientific and Bibliographic Index]*. Т. 2. 1904–1916. Kyiv. [In Ukrainian].

Ivanenko, O. I. 2021. *Kulturno-osvitnie zhyttia etnichnykh menshyn Naddniprianskoi Ukrainy: na prykladni Kyivskoho navchalnoho okruhu*. [Cultural and Educational Life of Ethnic Minorities in Dnipro Ukraine: Based on the Example of Kyiv Educational District]. Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

Klymenko, T. A. 2016. Uman u XVII–XIX st.: rozkvit ta zanepad. [Uman in the 17th — 19th Centuries: Prosperity and Decline]. *Arkhivnyi Ukrainy*. № 1. S. 90–96. [In Ukrainian].

Koliada, N. M. 2015. Hromadsko-Prosvitnytske podvyzhytstvo na koryst nedilnykh shkil Ukrainy (druga polovyna XIX — pochatok XX stolittia). [Public and Educational Movement to Support Sunday Schools in Ukraine (Second Half of the 19th — Early 20th Centuries)]. *Pedahohichno-Prosvitnytska Diialnist Hromadskykh Orhanizatsii Ukrainy (Druha Polovyna XIX — Pochatok XX st.)*: Monohrafiia. Uman: FOP Zhovtyi. S. 333–355. [In Ukrainian].

Kryvosheia, I. I. 2009. Misto Uman u vlasnosti hrafiv Pototskykh (druga chvert XVIII — Persha Tretyna XIX st.: Terytoriiia Konflikta, Kompromisu chy Vzaiemodii? [The Town of Uman in the Ownership of the Potocki Counts (Second Quarter of the 18th — First Third of the 19th Centuries): Was It a Territory of Conflict, Compromise, or Interaction?]. *Problemy Istorii Ukrainy XIX — Pochatku XX st.* Vyp. XVI. C. 173–183. [In Ukrainian]

Kryvosheia, I. 2013. Povsiakdenne zhyttia vykhovantsiv Umanskoii vasyliianskoi shkoly (1765–1834). [Everyday Life of Students of Uman Basilian School (1765–1834)]. *Bolkhovitinovskiy Shchorichnyk 2012*. S. 135–141. [In Ukrainian].

Kryvosheia, I. I. & Kryvosheia Ir. I. 2019. «Misto na kordonni»: Uman — urbanizovanyi prostir mizhethnichnoho kompromisu (vzaiemodii) chy konflikta? (1616–2018 rr.). [«Town on the Border»: Uman — an Urbanized Space of Interethnic Compromise (Interaction) or Conflict? (1616–2018)]. *Rusyn*. № 55. S. 84–112. [In Ukrainian].

Kryvosheia, I. I. & Yakymenko L. M. 2016. Navchalni zaklady Umani na pochatku XX st. (na materialii spohadiv Nadii Surovtsovoi). [Educational Institutions of Uman in the Early 20th Century (Based on the Memoirs of Nadia Surovtsova)]. *Umanska Starovyna: Nauk. Zhurn.* Vyp. 2. S. 79–85. [In Ukrainian].

Kuznets, T. V. 2000. *Do istorii osvity na Umanshchyni (XVIII — pochatok XX st.)*. [On the History of Education in Uman Region (18th — Beginning of the 20th Centuries)]. Kyiv: Naukovyi Svit. [In Ukrainian].

Kuznets, T. V. 2005. *Naselennia Umanshchyny XIX — pochatku XX st.* [Population of Uman Region in the 19th — Beginning of the 20th Centuries]. Kyiv: Vydavnycho-Polihrafichnyi Tsentr «Kyivskiy Universytet». [In Ukrainian].

Melnyk, I. 2014. Osvita Yevreiskoho Naseleennia Umani v XIX — na Pochatku XX st. [Education of the Jewish Population of Uman in the 19th — Beginning of the 20th Centuries]. *Hurzhiivski Chytannia: Zb. Nauk. Pr. S.* 124–127. [In Ukrainian].

Omelianova, T. I. 2009. Istoria bibliotek mista Uman. [The History of Uman Libraries]. *Cherkaska oblasna universalna naukova biblioteka im. Tarasa Shevchenka: roky postupu (1899–2009)*. Cherkasy: Vyd. Chabanenko Yu. S. 55–59. [In Ukrainian].

Opatskyi, I. Yu. 2016. Umanske viddilennia Kyivskoho tovarystva okhorony pam'iatok starovyny i mystetstva (za materialamy rodyny Kurinnykh). [Uman Branch of the Kyiv Society for the Protection of Antiquities and Art (Based on the Materials of the Kurinni Family)]. *Eminak: Nauk. shchokvartalnyk*. № 3 (15) (lypen — veresen). T. 4. S. 96–101. [In Ukrainian].

Puzyrova, O. M., ker. roboty & Dmytriiev, O. O. & Dovhalenko Yu. M. 1971. *Kataloh Dorevoliutsiinykh Hazet, Shcho Vydavalsia na Ukraini (1822–1916)*: Publikatsiia Fondu TsNB AN URSR. [Catalog of Pre-Revolutionary Newspapers Published in Ukraine (1822–1916)]. Kyiv. [In Ukrainian].

Radzivilo, A. A. 1995. Z Istorii publichnykh bibliotek Ukrainy u druhii polovyni XIX — pershomu desiatyrichchi XX st. [From the History of Public Libraries of Ukraine in the Second Half of the 19th — First Decade of the 20th Centuries]. *Istoriia bibliotechnoi spravy v Ukraini*: Zb. nauk. prats. Vyp. 1. 1995. S. 9–14. [In Ukrainian].

Skus, O. V. 2009. *Relihiina palitra Umanshchyny 1793–1917 rokiv*. [Religious Palette of Uman Region 1793–1917]. Uman: Sochinskyi. [In Ukrainian].

Soloshchenko, T. 2014. Polska spilnota yak skladova umanskoho kulturnoho prostoru (kin. XVIII — poch. XX st.). [The Polish Community as a Component of Uman Cultural Space (End of the 18th — Beginning of the 20th Centuries)]. *Polski studii № 7 (Dukh i Litera № 27)*. S. 5–24. [In Ukrainian].

Shandra, V. 2019. Ukrainske misto u skladi Rosiiskoi imperii XIX st.: ohliad suchasnoi ukrainskoi istoriografii. [Ukrainian Town as Part of the Russian Empire of the 19th Century: A Review of Modern Ukrainian Historiography]. *Vid Muriv do Bulvariv: Tvorennia Modernoho Mista v Ukraini (Kinets XVIII — Pochatok XX st.)*. Kyiv: Instytut Istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. S. 10–27. [In Ukrainian].

Yartsun, Yu. O. 2016. Dozvillia Umanskoï Shliakhty u XIX st. [Entertainment of the Uman Nobility in the 19th Century]. *Umanska Starovyna*: Nauk. Zhurn. Vyp. 2. S. 101–107. [In Ukrainian].

УДК 94(477) [631.3:633.1] «18/19»

DOI:

Н. С. Чернікова

ORCID: 0000-0002-5470-0622

*докторантка кафедри східноєвропейської історії,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

N. Chernikova

*Doctoral student of the Department of Eastern European History,
Oles Honchar Dnipro National University*

**МЕХАНІЗАЦІЯ ЗЕРНОВОГО ВИРОБНИЦТВА
У ГОСПОДАРСТВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ:
СПЕЦИФІКА ПЕРЕБІГУ ТА ЧИННИКИ ВПЛИВУ
(1860-ті — 1910-ті рр.)**

*Mechanization of Grain Production
in Southern Ukrainian Farms: Specifics of the Course
and Influencing Factors (1860's — 1910's)*

У статті розкривається еволюція сільськогосподарської техніки та її розповсюдження у землеробських господарствах Півдня України післяреформеної доби. З'ясовано чинники, що впливали на напрями та рівень механізації зернового виробництва. Здійснено видову класифікацію землеробських знарядь праці, які застосовували південноукраїнські господарі. Обгрун-